

Розділ 4 ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Олена Андреева

МЕТОДОЛОГІЧНА РОЛЬ КОНЦЕПТУ «ЦИВІЛІЗАЦІЇ» У ФОРМУВАННІ ІДЕНТИЧНОСТІ СПІВТОВАРИСТВ

У ХХІ столітті цивілізаційний підхід до аналізу функціонування різного типу людських співтовариств — країн, держав, союзів, блоків тощо — набув нового дихання. Особливо це помітно в постсоціалістичних країнах, які знаходяться в стані зміни багатьох характеристик ідентичності. Тому існує проблема аналізу цих характеристик під кутом зору названого підходу та узагальнення результатів розгляду таким чином, щоб виробити основи для коректного вживання цивілізаційної термінології в дослідженні процесів, які відбуваються, та в з'ясуванні ключового питання щодо можливого цивілізаційного вибору України як аналога «універсального» виміру більш локальної національної ідентичності.

Найбільш загальним висновком, який напрошується стосовно того питання, в якій якості наразі функціонує концепт «цивілізації», буде висновок про *недиференційованість* академічного, геополітичного та ідеолого-пропагандистського вживання цивілізаційної риторики. Насиченість міркувань про цивілізаційну специфіку України на фоні суперечливих відносин гілок влади дозволяє стверджувати, що в чистому вигляді наукове та ідеологічне використання цивілізаційної термінології в публічному просторі майже не зустрічається.

Приклад із функціонуванням ідеологеми «цивілізаційного вибору» в українсько-російському публічному та інформаційному просторі переконливо демонструє, що за його позірною нейтральністю приховується аж ніяк непоказна *агресія*, сценарій *війни* (війни інформаційної, віртуальної, але, за нагоди, і цілком реальної), оскільки цей сценарій за безневинною формулою «цивілізаційного вибору» приховує можливі територіальні домагання. Зазначена стратегія територіального контролю може виражатися у вигляді проекту простого приєднання однієї держави до іншої («інтеграції»), чи то у вигляді загрози анексії окремих територій.

(Стосовно ситуації українсько-російських відносин намітилися тривожні симптоми «вкидання» даних сценаріїв з боку РФ, які ідеологічно оформлюються за допомогою міфології «цивілізаційного вибору», що ми можемо спостерігати на власні очі.

З огляду на факт тотальної ідеологізації та політизації концепту «цивілізації» та відповідаючи на запитання щодо «об’єктивних» критеріїв належності до цивілізаційного співтовариства, ризикнемо висунути тезу, яка солідаризується з основним пафосом відомого дослідника С. Жижека і яка звучить так: «За умов сучасного світу, який глобалізується, онтологічні основи для такого роду «органічних» співтовариств уже зруйновані, внаслідок чого цивілізаційна ідеологія виступає як відповідь на зазначену відсутність, як *конструктивний проект*, покликаний зазначену «нестачу» заповнити». Висловлена теза видається справедливою як для концепту «націй», так і для концепту «цивілізації». У цьому контексті факт протиборства «Заходу» і т. зв. «ісламського світу» варто розуміти не як зіткнення двох автономних «цивілізаційних одиниць» (як це робить С. Гантінгтон), не як протистояння Заходу як утворення, якому бракує «ґрунту» із його глобалізаційним проектом, та «традиційних суспільств» (як це розуміють представники антизахідницьких ідеологій), але як конфлікт *усередині* самого глобалізаційного проекту. (Про цей конфлікт С. Жижек пише: «Джихад і світ Макдональдса — це два боки однієї монети, джихад — це вже джихад у світі Макдональдса»¹). Сказане означає, що традиціоналізм сучасних співтовариств, які визначають себе як «ісламські цивілізації» (хоча мені невідомо, чи користуються ісламські ідеологи цивілізаційною риторикою), є фікція, «примара», яка представляє, у дійсності, ідеологічний продукт, «ідеологію традиціоналізму у світі Макдональдса»².

Таким чином, якщо ми погоджуємося з логікою С. Жижека, то ми можемо дійти висновку про те, що на цей час відсутні будь-які загальнообов’язкові критерії належності до цивілізаційних утворень, що ці критерії мають суто ідеологічний, тобто більш *довільний* характер. Зазначена довільність проявляється у (а) відсутності *системи* подібного роду критеріїв (тобто, замість системи, ми маємо *набір* ознак, які можна кількісно збільшувати або зменшувати виходячи зі смакової переваги ідеолога); (б) довільний і «плаваючий» характер основної ознаки цивілізаційної належності (тобто, залежно від кон’юнктурних завдань навіть в одного ідеолога, ця ознака може змінюватися, у процесі непомітно

підмінюватися іншою, поєднуватися з рядом ознак без дотримання будь-яких принципів їх поєднання). Виходячи з цього факту, можна стверджувати, що нині для вирішення завдань формування національної й наднаціональної ідентичності (остання може бути оформлена в цивілізаційній термінології) безперспективно займатися пошуками об'єктивних цивілізаційних основ такого роду ідентичності, але необхідно перейти від такого роду пошуків до **усвідомленого цивілізаційного конструювання**. Для того ж, щоб процес такого роду конструювання був методологічно послідовним, необхідно узагальнити всі цивілізаційні ознаки та критерії, які є в розпорядженні в Ідеолога-Конструктора. Ми можемо зафіксувати наступні ознаки та критерії:

(1) Релігійний критерій. Цей критерій зустрічається не тільки в С. Хантінгтона або в пропагандистських схемах, трансльованих за допомогою мас-медіа. Він часто використовується в науково-академічній літературі, присвяченій цивілізаційній проблематиці. (Так, наприклад, автори книги «Цивілізаційна структура сучасного світу» [Київ, 2006], широко користуються такими термінами, як «Західнохристиянсько-Новоєвропейська цивілізація», «Візантійсько-Східнохристиянська цивілізація» і, нарешті, «Макрохристиянська цивілізація»). Особливості застосування цього критерію полягають в його слабкій пояснювальній силі, у тому, що слово «цивілізація» виявляється якимось «доважком», який не несе ніякого змістовного доповнення до аналізу релігій як духовних феноменів. Ця слабка пояснювальна сила пов'язана ще й із тим, що охоплюваний даними поняттями ареал держав виявляється настільки широким, що виділити те загальне, що виправдує віднесення цього загалом різнорідного конгломерату до єдиного цивілізаційного цілого можна лише за допомогою самих абстрактних, причому загальновідомих характеристик. (Так, наприклад, до Візантійсько-Східнохристиянської цивілізації, на думку одного з авторів, входили такі держави, як Болгарія, Сербія, Великоморавська держава, Київська Русь. Цілком резонне питання полягає в тому, *що*, крім православ'я, може об'єднати ці держави? Друге питання полягає в тому, що сьогодні універсально пояснює життя сучасних держав, які умовно входять до зазначеного ареалу, факт їх зарахування до «Візантійсько-Східнохристиянської цивілізації»?). Будь-яка ж спроба конкретизації приводить до необхідності введення терміна «субцивілізація» (чий зміст практично збігається з межами однієї, максимум двох держав), який не несе ніякої

змістовно нової інформації, але надає міркуванням академічного, наукоподібного вигляду.

(2) Етнічний критерій. Точно кажучи, етнічний критерій є відверто «контрабандним» товаром у цивілізаційну теорію через те, що «етнічна ідея» у кращому разі могла бути основою для державного будівництва, у той час як поняття «цивілізації» припускає наявність «культурно-історичного типу», який є чимось більшим, ніж культура окремого етносу. Як же поєднати це очевидне спостереження з тим фактом, що споконвічно цивілізаційні теорії були пов'язані з етнічним принципом, як, наприклад, у М.Данилевського? Тільки шляхом логічної операції зведення етнічного принципу до рівня родового поняття, більш загального, ніж національно-видове. Таким поняттям у цій теорії є поняття «слов'янства» (тобто поняття родове стосовно конкретних народностей у виді росіян, українців, білорусів, болгар, чехів, поляків), так само як цивілізація «Європи», на думку М.Данилевського, є не чим іншим, як культурно-історичним типом «романо-германського племені».

Очевидно, що одного етнічного критерію мало для цивілізаційної універсалізації, тому з метою заповнення зазначеної лакуни, теоретики даного напрямку явно або приховано додають до нього критерій релігійний. Як наслідок, ідея слов'янства набуває більш конкретного вигляду, будучи поєднаною із православ'ям (тобто в цьому випадку мова йде, в основному, про східне слов'янство, хоча може включати й такі його південні анклавні частини, як Сербія або Болгарія). Так, наприклад, у досить фантазмагоричному проєкті самого М.Данилевського майбутня держава «Всеслов'янський Союз» повинна ґрунтуватися на православ'ї з російською мовою як «єдиною мовою всеслов'янського спілкування» і столицею в Царгороді.

На цей час згаданий «релігійно-етнічний» цивілізаційний проєкт є найпоширенішим, «ідеологізованим» аналогом академічному філософствуванню позаминулого століття. Наразі він звужився до проєкту «східного слов'янства» та «загальноросійського світу» як культурно-історичного типу з єдиним етнічним субстратом та православною релігією і є основним експортним ідеологічним продуктом сучасної Росії до Білорусі та України. (Про те, як цей проєкт виявляється «засвоєним», можна судити з офіційних формулювань «національної ідеї» у Білорусі. Так, наприклад, В.Мельник у книзі «Державна ідеологія республіки Білорусь. Концептуальні основи» (Мінськ, 2004), визначає її в дусі ідеї східного

слов'янства, конкретизованого до формули «загальноросійського світу» як цивілізаційного утворення. Зокрема, він пише: «Якщо цю формулу розглянути в термінах формальної логіки, то в ній можна виявити вказівку й на нашу родову належність — *росіяни*, і нашу видову відмінність — *білоруси*. Одночасно ця формула є генетичним кодом білорусів» (!). Конкретизуючи формулу «уродженої руськості» білорусів у цивілізаційному аспекті, автор далі зауважує: «На наш погляд, формула «Ми — білоруси» і є вираження народом факту як своєї належності до слов'яно-російської цивілізаційної спільності, так і своєї відмінності від інших народів, які складають дану спільність, тобто великоросів та українців. Тому поняття «білоруська ідея», синонімом якого є формула «Ми — білоруси», має загальний кореневий смисл із поняттям «російська ідея»³. Як бачимо, формула білоруської національної та цивілізаційної ідентичності повністю відтворює структуру міркувань класиків цивілізаційного підходу щодо співвідношення національного та цивілізаційного як співвідношення видового та родового. Гранична ідеологізованість цієї конструкції в білоруського автора проявляється, проте, у тому, що ця формула повністю відтворює російську ідеологічну схему, залишаючи в тіні все, що цій схемі суперечить. Наприклад, той факт, що крім історичної близькості білорусів із росіянами та українцями, не меншою історичною близькістю характеризуються їх відносини з поляками та литовцями, причому ця близькість охоплює не тільки рівень спільної державності в минулому, але проникає до сфери культурних стереотипів.

(3) Ціннісний критерій. Цей критерій також часто фігурує в теоріях та ідеологіях цивілізаційної ідентичності, у чому, до речі, також проявляється «плаваючий» характер, оскільки досить важко визначити, до якої сфери належать самі «цінності» — сфери духовно-світоглядної, культурної або, власне «цивілізаційної». Цей критерій, зокрема, виділявся С. Гантінгтоном у його згаданій статті «Зіткнення цивілізацій?». Дослідник виділяє «предметні сфери», у рамках яких ці цінності виробляються, зокрема, сфера відносин між Богом і людьми, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками та дітьми, чоловіком і дружиною, правами та обов'язками, рівністю та ієрархією. За таким критерієм, наприклад, описується західна цивілізація та цивілізації по-слідовно *антизахідні* (які з деяким узагальненням можна назвати *фундаменталістськими*). До таких належать держави, які

усвідомлюють свою традиціоналістську ідентичність за допомогою ісламу та Росія, яка засновує свій антизахідний комплекс на православ'ї. (Чітка ідеологічна ангажованість цієї цивілізаційної ідентичності як підкреслено антиєвропейської була відмічена М.Данилевським, який розглядав модель «всеслов'янства» як оплот проти майбутньої об'єднаної Європи). До числа основних цінностей «Заходу» зазвичай відносять цінність індивіда та його свободи, ринок як форми економічного виробництва та економічних обмінів, підлеглу роль держави щодо індивідуальних прав і свобод. Співтовариства, які ідентифікують себе як антизахідні, відповідно, протиставляють зазначеним «модерним» цінностям цінності традиційні, тобто колективні, у яких держава виступає не як простий інструмент організації соціального життя, але як трансцендентна, сакральна цінність. (Наприклад, підкреслено антизахідна спрямованість наявна в раніш цитованого автора формули «Ми — білоруси», який «пояснював» цивілізаційне розходження «Заходу» та «російської ідеї» у такий спосіб: саме слов'яно-російською ідентичністю білорусів пояснюється підтвержене століттями їх прагнення до єднання з Росією, а не із Заходом, де в основі життєдіяльності людей лежить ідея приватного егоїзму або, використовуючи поняття Макса Вебера, *протестантська етика*. «Російська ідея» виходить із принципово іншої етичної установки, вираженої в понятті *соборності*).

(4) Географічний критерій. Класичним випадком використання цього критерію може служити концепція та ідеологія «євразійства», у якій ідентичність Росії визначається її географічним положенням — «серединним» стосовно Європи та Азії. Не вдаючись до історії євразійства та в деталі їх доктрини (це вимагає спеціального дослідження), відзначимо основні протиріччя, які виникають у використанні цього критерію. По-перше, впадає в око нечіткість розуміння форм співіснування «Європи» та «Азії» у новому цивілізаційному об'єднанні з назвою «Євразія». Двозначність цієї символічної «серединності» полягає в тому, що вона може приховувати як кон'юнктивну формулу «*I* Європа, *i* Азія», так і диз'юнктивну формулу «*Hi* Європа, *ni* Азія». Умовно перша формула була представлена М.Трубецьким, згідно з яким «європейська» лінія ідентичності Росії була представлена російськими «західниками» (починаючи з Петра Першого) і більшовиками, у той час як лінія «азіатська» — спадщиною монголо-татар, яка міцно ввійшла як культурний фермент до російської культури.

Друга формула яскраво виражена таким євразійцем як П.Савицький, який підкреслив «лімітрофний», українний характер російської цивілізації: «Росія — спадкоємиця Великих Ханів, продовжувачка справи Чингіза та Тимура, об'єднувачка Азії; Росія — частина особливого «окраїнно-приморського» світу, носителька поглибленої культурної традиції. У ній сполучається одночасно історично «осіла» та «степова» стихія».⁴ (Заради справедливості необхідно відзначити, що в обох випадках Росія історично та культурно виявляється ближче до Азії, ніж до Європи).

По-друге, залишається незрозумілим, яким чином у євразійстві поєднується культурний прошарок спадщини Чингізхана із православною та спільнослов'янською ідентичністю Росії. Окрім традицій авторитарної державності відсутність іншої об'єднавчої культурної платформи робить завдання поєднання православних та «туранських» елементів у євразійській цивілізації нездійсненою. Тому зазначене питання в рамках євразійської парадигми залишається без відповіді.

Євразійство не є єдиним прикладом застосування географічного критерію (якому заднім числом приписується «цивілізаційна» функція) визначення цивілізаційної ідентичності співтовариства. Наприклад, у французькій культурній традиції поширена ідея «Середземноморської цивілізації» та, відповідно, середньоземноморської цивілізаційної ідентичності. (Окрім фактора географічного в цій цивілізаційній моделі присутня історична передумова генетичного зв'язку з античною Грецією та древнім Римом). На даний момент ми не володіємо матеріалом, який ілюструє ступінь поширеності цієї ідеї серед французького інтелектуального та культурного істеблшменту. Можна з повною підставою стверджувати, що тема цивілізаційного «середземномор'я» була улюбленою темою Альбера Камю. Вона була модною серед декількох поколінь французьких істориків. На цей час вона актуалізована в месіджах нинішнього президента Франції Ніколя Саркозі як більш локальна та пізнавана альтернатива проекту загальноєвропейській цивілізаційній ідентичності, яка стала настільки розпливчастою та аморфною, що вже нездатна виконувати ідентифікуючі функції.

(5) Критерій належності до «історичного проекту». Цей критерій є останнім у ряді основних критеріїв, використовуваних у цивілізаційній теорії та ідеології. Він може бути конкретизований, насамперед, відповідно до історичного *масштабу* своєї культурної або державної місії, на яку претендує те або інше співтовариство.

Сам же масштаб визначається за шкалою «універсальне/локальне (регіональне)». У цьому контексті часто можна зустріти такі визначення, як «всесвітня цивілізація», «універсальна цивілізація» (із такими відповідностями в царині державності, як «світова держава»), з одного боку, і такі визначення, як «локальна цивілізація», «регіональна цивілізація», «субрегіональна цивілізація» (із такими конотаціями в сфері державності, як «регіональна держава»). Тільки в такому контексті можна зрозуміти, чому характеристика «радянська» вживається не тільки як характеристика державного та історичного проекту, але й проекту цивілізаційного. Так само цей критерій пояснює цивілізаційне підґрунтя нинішнього «проекту збирання Імперії», проваджуваний РФ. (Нагадаємо, що в нашому аналізі ролі цивілізаційної риторики в сучасних геополітичних концепціях варто враховувати висловлення К.Шмітта щодо «універсалізму» імперського принципу кількісного просторового розширення).

Уживання аналізованого критерію характеризує не тільки антизахідні консервативні історичні проекти, але й такий проект як «Об'єднана Європа», де «європейське» та «універсальне» є синонімами. У цьому контексті воно й набуває цивілізаційного виміру та виправдовує поширене словосполучення «європейська цивілізація». У руслі цього універсалізму розвивався ще класичний європоцентризм позаминулого століття, у суперечках з яким представники «російської ідеї» намагалися показати, що його універсалізм приховує *локальну* цивілізацію романо-германських народів. Виникнення Євросоюзу як форми державності стало додатковим аргументом на користь споконвічного універсалізму європейського проекту, так само як аналогічним аргументом стало розростання універсалізму європейського до масштабів проекту «Заходу». (У своєму цивілізаційному вимірі процес *глобалізації* нерідко інтерпретується як процес західної універсалістської експансії). Всесвітній месіанізм США, їх самопозиціонування як єдиної «великої держави» сприяють тому, що «американська ідея» сприймається як цивілізаційний проект, який нерідко зрощується із проектом «Заходу», але який також виступає як окремий та самостійний.

Відповідно, співтовариства, які розглядають масштаб свого проекту як такий, що не має всесвітньо-історичного смислу, ідентифікують себе як «регіональні цивілізації» (та «регіональні держави»). Цивілізація, яка претендує на регіональне лідерство, може отримати статус «субрегіональної цивілізації».

Такі основні критерії, згідно з якими теоретики та ідеологи зараховують типи співтовариств до «цивілізацій». Відсутність усього набору зазначених критеріїв у конкретних ідеологіях, соціальних міфах або академічних концепціях указує на те, що термін «цивілізація» є не стільки строго описовим науковим терміном, скільки метафорою, навантаженою ціннісними, ідеологічними та міфологічними конотаціями. Хоча, повторюємо, у реальних судженнях, де задіяні цивілізаційна риторика та термінологія, ці критерії ніколи не вживаються у вигляді *системних характеристик* цивілізації та її відмінностей від нецивілізаційних утворень (більш того, у величезному масиві досліджень із цивілізаційної проблематики залишається непроясненим принцип взаємозв'язку та ієрархії зазначених характеристик).

---

¹ Жижек С. Ирак: история про чайник. — М., 2004. — С. 48.

² Там само.

³ Мельник В.А. Государственная идеология республики Беларусь. Концептуальные основы. — Минск. — С. 111.

⁴ Савицкий П.Н. Степь и оседлость // Мир России — Евразия. — М., 1995. — С. 61.